

Денисенко Н.В., Сингаївська А.М., Щириця Т.В. (Центр академічної етики та досконалості в освіті "Етос", м. Київ, Україна)

ЦІННІСНО-НАРАТИВНИЙ ДИСКУРС В ОСВІТЯНСЬКИХ ПРАКТИКАХ ЗА УМОВ ВОЄННОГО СТАНУ

Приділено увагу актуальним для суспільства, що перебуває в умовах воєнного часу, дискурсам у різних сферах соціальної активності. Зроблено порівняння поширених ціннісно-нарративних практик в Україні та РФ, розглянуто передумови виникнення у них протилежного смислового комунікативного середовища й наслідків у формуванні соціокультурної сфери. Розглянуто мовно-мовленнєвий контекст мотиваційної та нормативної дії.

Attention is paid to the discourses in organizations of different natures that are relevant for society in wartime conditions. A comparison of common narrative information in two neighboring countries – Ukraine and the Russian Federation – is made, the prerequisites for the emergence of different communicative environments in them and the consequences in the formation of the value and mental sphere are considered. Language and speech practices and their influence on the formation of social consciousness are considered.

Сьогодні освітяни, не задіяні в активних військових діях, мають, як і повсякчас, свою сферу участі у суспільній взаємодії та вихованні людини. Уже не постають питання для більшості щодо методів патріотичного виховання чи теми проведення заходів до Дня знань, виховної години тощо, але актуалізувалася роз'яснювальна робота серед молоді та й у різновікових групах стосовно підґрунтя військової агресії і терору, від якої потерпає український народ. Саме інтелектуали, освітяни і науковці, мають можливості перевести сприйняття сьогоденної реальності з емоційної сфери людини у раціональну площину, в освітню практику через розумову діяльність, кожного.

Осмилення подій, що відбуваються в Україні, є важливим не тільки у вузькому сенсі – для освітянської чи наукової спільноти, а й у широкому, адже агресія Російської Федерації проти суверенної України не випадкова, виникла не раптово. Склалася нова соціально-політична, безпекова та культурно-нарративна ситуація у всьому світі. І бажано б розглядати російсько-українську війну 2014-2022 рр. хоча б у контекстах історичному, регіональному (регіональних), глобальному. Усвідомлення дій або проблеми, зрозуміло, визначає й поведінку людини, її фізичну та емоційну сфери.

Формування провідних нарративів освітянських практик за умов воєнного стану спрямовано на виховання патріотизму, мужності захищати Батьківщину на полі бою, віри у перемогу сил добра над силами світового зла. Складності механізмів такого формування пов'язані з численними суперечностями між процесами ліберальної модернізації, з одного боку, та тяжінням до фундаменталізму або намаганнями зберегти традиції консервативного гатунку, з іншого. В освітянських практиках така суперечність виявляється в парадигмах персоналізму та авторитаризму. Е. Фром в книжці "Man for himself" описує такий соціальний стан як протилежність гуманістичної та авторитарної етики [1].

Для освітнього простору і суспільства в цілому значущим стає модернізація ціннісно-нарративної сфери і моральної свідомості людини через нестандартні соціальні умови воєнного стану. Формування та формулювання освітянських нарративів й їхнє поширення через педагогічно-виховні практики має відбуватися в аксіосфері загальнолюдських цінностей, імплементації в соціальні інституції й досвід повсякденності базових цінностей, акцентах на персональній свободі, а отже і відповідальності. Формою утворення чи оновлення ментальної сфери мають стати найширші дискурси, в яких, на думку представників комунікативної теорії суспільства (Ю. Габермас, К.-О. Апель, Д. Бюлер, А. Єрмоленко), єдиним примусом є примус найвагомішого аргументу. Оскільки в інформаційне поле сучасності часто-густо потрапляють вигадані пропагандистські історії, які виглядають як правдиві, важко знайти підстави для їхнього

логічного аналізу й висновку. Сьогодні споживачі інформації звертають увагу не тільки на зміст, а й на джерела, ранжуючи їх через рейтинг або особистісні преференції, що доводять їхню слушність. Переконатися у правильності й чесності нарративної інформації дозволяє спілкування – єдина можлива форма гуманізації людини як соціального актора. При цьому соціальний актор живе одразу в декількох соціальних підсистемах, різних вимірах і смислах соціального простору й часу, маючи намір зреалізувати в суспільстві свій життєвий проєкт. Така реалізація залежить від суспільства, в якому людина живе, а саме: ліберальному чи авторитарному.

Почнемо з описів соціокультурної системи авторитарного суспільства на ілюстраціях повсякденних соціальних практик, сформованих на теренах Російської Федерації з двох причин: по-перше, російське суспільство об'єктивно є нашим сусідом (нарратив сусідів тут залучається суто у географічному сенсі, а не ментальному, тож із сусідами важливо жити у злагоді), по-друге, українське суспільство продовжує виборювати своє право на суверенітет і незалежність, але сьогодні не на дипломатичних теренах, а на полі бойових зіткнень із потужною російською армією. Переговори з РФ не з волі українського народу стали неможливими через насилля, терор, агресію у нашій країні. Як так сталося, що ідеологічні кліше тоталітарних форм правління ХХ століття, а саме: суспільство успішно функціонує крізь призму друг-ворог, ізоляціонізм і вождізм як інтегративні соціальні чинники, народ нічого не вирішує, громадянське суспільство не існує, суспільство-машина, людина – гвинтик історії тощо, постали як ціннісно-нарративний горизонт соціальної дії? Спробуємо знайти відповіді.

В їх пошуках ми визначили такі джерела. Одне – це імперська ментальність як культурно-історична форма світогляду пересічного росіянина, звідси виправдання загальною будь-якої експансії як поширеної практики регуляції відносин із географічними сусідами в усіх напрямках функціонування суспільства, від економіки і політики через культури світську й сакральну до повсякденних освітянських практик, починаючи з дошкільної освіти. Друге – як похідне від імперськості, страх від загроз, які пов'язані з тотальним існуванням ворогів, недовіра до понадіндивідуальних колективних соціальних структур, пошук персональних форм захисту як життєва стратегія.

Ще одним джерелом є спрямування суспільної свідомості на минуле, невміння та небажання створити модель майбутнього, неповага і скепсис до теперішнього. У такому культурно-образному світі героями стають антигерої, якими лякають і дітей, і дорослих. Можна казати про таку послідовність історичного алярмізму в осмисленні російськими вченими соціокультурного розвитку України протягом останніх трьох століть, а саме: І. Мазепа та його адепти мазепинці, С. Петлюра та його адепти петлюрівці, С. Бандера та його адепти "бендерівці". Усі ці постаті, на думку дослідників "єдиного народу", були ворогами не тільки російського, а й українського народу, в їхніх термінах – одного народу. І на такій хибній тезі про один народ утворилася нова історія, яка сьогодні своїх ворогів деперсоналізує й у такий спосіб поширює в російському медіапросторі також антиамериканізм, антиєвропейство, антизахідництво.

Ще одне міркування щодо поширеного в РФ нарративу святкування 9 травня як перемоги у "вітчизняній війні". Хтось влучно назвав такі дії "победобесієм". Тут можна обговорювати дату, назву, традиції цього свята, проте ми хочемо звернути увагу на гасла: "можем повторить" (російській варіант) і "ніколи знову" (українській та європейській варіант). Що можна повторити? Спочатку здається, що йдеться про мужність у захисті держави, проте після цьогорічного 24 лютого зрозумілим стало, що повторити можна насильство як засіб розв'язання конфлікту, виправдавши це насильство превентивними діями. Це не може правити за аргумент, оскільки українці як європейці нікому не загрошують, орієнтуються на "ніколи знову", мирне врегулювання конфліктів, право вільно жити у правовій державі за загальнолюдськими цінностями й нормами. Наші три Майдани (1990, 2004, 2013-14) довели намагання українців розв'язувати свої проблеми у мирний спосіб.

Для аналізу захисту права людини на освіту доречно порівняти примусові функції освітніх інституцій в українському та російському контекстах державотворення. За дороговказ правитиме відоме гасло "Україна – не Росія", яке ми вперше почули й активно підтримуємо ще з кінця ХХ століття. Монополію на застосування сили з боку держави, тож легітимацію порушення прав і свобод громадян в Україні, стримував громадський загал, зусиллями якого в сучасній українській історії відбулися Майдани, активну участь в яких брали студенти. Українське громадянське суспільство формувалося одночасно як у РФ легітимація порушень прав і свобод здійснювалася саме через громадський загал, а також пропаганду наративів про велич держави, духовність "русского мира", "велику Росію", "священну війну" тощо. Таким цінностям протиставляється європейська й англосаксонська цивілізація як ворожа до культури та історії росіян. Тут цікавими були б соціокультурні дослідження ідентичності росіянина, проте такі наукові розробки не проводяться, а використовується в пропагандистських контекстах порожній термін "росіянин". Утаємниченість змісту терміну ідентичність не сприяє відповіді на питання: чому громадський загал північного сусіда не віднайшов способи захисту свого життя без участі держави. Понад це російською пропагандою був обмежений соціальний простір як фактор свободного мислення, поглиблена цензура віртуальної комунікації, поширений хибний опис історичних подій.

Наративи і практики Майданів були імplementовані в українські освітянські студії в таких навчальних дисциплінах: історія, історія української культури, історія української філософії, етнографія та фольклористика тощо. Ми не можемо забути часи міністра освіти і науки Табачника та просування російських наративів, а саме: "старший брат", "один народ", "великая русская литература и культура", победа в Великой Отечественной войне", "борьба СССР за мир", "можем повторить" тощо. Проте такі відхилення не стали визначальними для суспільної свідомості, свідченням чого є потужні волонтерські рухи в Україні, що раціонально обмежили соціальний простір, поглибили віртуальне спілкування, погодилися на матеріальні збитки, розгорнули просвітницьку діяльність у соціальних мережах тощо. Усі ці дії активних громадян спрямовані на виявлення мужності поведінки кожного у форс-мажорній ситуації та сприйняття необхідних обмежень не як порушення прав і свобод, а як специфічний захист людини (за прикладом комендантської години).

Зараз активно дискутується тема політичного устрою держави, яка ефективніше створює вітальні та соціальні умови людського життя. Які структури переважають: авторитарні чи ліберальні? Примус чи свобода? У який спосіб держава гарантує громадянину захист права на життя? І яке життя? Згадаймо думку Сократа про те, що людина поціновує не життя як таке, а життя хороше, гідне. Соціальні психологи пояснюють причину агресивних дій щодо цивільних громадян з боку солдатів і навіть офіцерів російської армії тим, що росіяни звикли до іншого стилю життя. Їх дуже дивувало, що вони бачать навкруги на українській землі, у головах агресорів створився когнітивний дисонанс при вигляді асфальту в українських селах, пральних машин і телевізорів із пультом для управління в помешканнях, зрештою при усвідомленні того, що українці живуть заможнo, охайно та щасливо й не потребують "звільнення від жидобендерівців".

Хижацьке ставлення російського істеблішменту до природних і культурних багатств, їхня егоїстична нещадна експлуатація, стереотипи тимчасовості й необхідності скористатися ситуацією задля індивідуального прибутку, відсутність прагнення до всезагального блага, нехтування загальнолюдськими цінностями призвели до кризи державного управління. Держава, яка захищає права окремих кланів, корпорацій, соціальних груп, апріорі є неспроможною приборкати серйозні соціальні, політичні, екологічні, демографічні тощо загрози. В її ресурсі є тільки заборона і захист прав тих, хто таку заборону здійснює. При цьому без гарантії й захисту прав залишилися люди тих професій, які не мають доступу до державних ресурсів. Соціальні ліфти, які є необхідною

умовою поступального розвитку і людини, і суспільства, в Росії перенесені у сферу армії. Саме в армійській діяльності громадяни РФ мають можливості заробити гроші, здійснити кар'єрне зростання й у такий спосіб досягнути в піраміді А. Маслоу її наступного щаблю. Цим фактом можна пояснити соціальний, віковий, фаховий і географічний складник російських армійців. Для того, щоб мати людей, які без рефлексій підуть на війну вбивати інших людей, треба створити відповідні соціальні умови. Виникає провокативна думка: а чи не навмисно російські можновладці утримують людей на нижчих рівнях цієї піраміди, штучно створюючи бідність, товарний дефіцит, залякуючи негативними новинами, щоб люди не хотіли шукати шляхи до самоактуалізації? Адже людей з високим культурним рівнем неможливо упокорити. І якщо легітимна влада через державу сприяє зростанню добробуту кожного свого громадянина, то квазілегітимна створює бідні умови життя і тільки у такий спосіб захищає своє панування.

Наративи формуються та поширюються через мовно-мовленнєві практики. За допомогою правил граматики і семантики ми маємо змогу конструювати той світ, про який ми говоримо. Мова багата на слова, які, зокрема, нічого не означають ("але", "всетаки"), а також слова, які позначають неіснуючі об'єкти ("одноріг"). Тоді виникає запитання: якщо значення слова не походить від об'єкта, який воно позначає, то звідки ж воно бере початок? Припустимо, що значення у мовних конструкціях створюється відмінностями між спорідненими поняттями, які визначаються правилами мови. Значення термінологічного блоку "русский мир" походить від того факту, що ми відмежовуємо "русский мир" від "демократичного", "релігійного", "культурного", "цивілізаційного" світу. "Русский мир", на думку його протагоністів, апріорі первинний, правдивий, священний, божественний. Таке теоретичне припущення, не шукаючи аргументованого підтвердження з боку його adeptів, править за дороговказ у російській ментальності. Проте ми можемо краще зрозуміти суть сказаного у розмові тільки тоді, коли знаємо соціальний контекст, безпосередньо у словах не виражений. Соціальний контекст сучасного російського суспільства засадничений централізованою владою, олігархічною економікою, обмеженням політичної опозиції, залежним судочинством, відсутністю захисту російських громадян від вибіркового й щоденного насильства служби безпеки і поліції.

Прогресивний розвиток суспільства передбачає постійну модернізацію всіх соціальних систем і найширше залучення усього загалу, а не тільки креативної верстви населення, до соціального конструювання легітимізованої форми співбуття. У російському ж суспільстві замість цього активно торує собі шлях хаос, анархія, аномія і, звичайно, це упосліджено у комунікативному середовищі. Тому відбувається порушення не тільки правових та етичних норм, а й мовно-мовленнєвих на кшталт "укрАнский", "На Украине", "бЕндеровцы" тощо. Такі граматичні кліше забарвлені політичними візіями, пропагандистськими практиками та психологічними комплексами авторитарного суспільства.

Стабільність і значущість нашого повсякденного соціального життя залежить від невисловлених спільних культурних припущень стосовно того, що саме говорить і чому. Якби ми не були спроможні приймати такі припущення як очевидну даність, значуща комунікація стала б неможливою. Тому те, що на перший погляд видається як незначущі умовності розмови, насправді має фундаментальне значення для самої структури соціального життя, отож порушення такої умовності спричиняє серйозні наслідки, що набули гіперболічних форм у РФ. Особливо руйнівним у соціально-політичних дискурсах є симулякри правдивості, що ховаються в наративах, гаслах, словах повсякденного вжитку, поширюються російською пропагандою та імплементуються в освітянські практики. Такі симулякри живляться ідеологічними кліше на кшталт: ксенофобія, антиамериканізм і третій Рим, квазіунікальність "русского мира" та "русского православия", "самая большая и богатая в мире страна", "сила русского духа" тощо.

І наприкінці про закінчення цієї жорстокої війни. Ми спостерігаємо популярність і пролонгацію у медіапросторі та соціальних мережах суперечливих наративів. Так, в українському суспільстві створився певний консенсус між владою й народом стосовно того, що Україна має перемогти РФ на полі битви, а умовами мирних переговорів має стати відновлення суверенітету і територіальної цілісності станом на 1991 рік. Підписання ж мирного договору з РФ уже не має такої безапеляційності, адже є прецеденти стосунків між країнами без мирного договору (Японія та Росія, Південна та Північна Корея).

І після Перемоги у цій війні ми маємо подолати сьогоднішню неспроможність досягти з РФ *Modus vivendi* – згоди, що забезпечує можливість співіснування сторін, які протистоять одна одній. Зараз важко визначити форми й механізми відновлення взаємин між Україною та РФ через непередбачуваність найближчого майбутнього, проте певні проекти вже обговорюються. Важливим є те, аби участь у таких дискурсах брали не тільки експерти, а й уся громада. Так, подолати лють до ворогів, які зруйнували повністю або частково інфраструктуру для нормального життя, вбили дітей, родичів, друзів, знайомих і незнайомих, близьких і дальніх буде вкрай важко. Проте довіра, що поширюється в українському суспільстві до влади, до держави, до Церкви (ПЦУ), до політичних опонентів і пересічних громадян є запорукою відновлення спільного життя на засадах основних цінностей – свободи, справедливості, солідарності та толерантності.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

1. Фромм Э. Человек для себя. Исследование психологических проблем этики. Пер. с англ. Л.А. Чернышовой. – Минск: Коллегиум, 1992. – С.16.